

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНЕ БУДІВНИЦТВО НА ПОДІЛЛІ В 20-30 РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Проголошення на початку 20-х років політики “коренізації”, яка в Україні набула форми українізації, призвело не тільки до розширення сфери застосування української мови, а й активізувало культурне будівництво серед національних меншин.

VIII Всеукраїнський з'їзд Рад (1924 р.) доручив уряду звернути серйозну увагу на розвиток культури національних меншин як засобу залучення всіх трудящих мас до радянського будівництва. Результатом здійснення такої політики стало створення широкої мережі національних шкіл, пунктів ліквідації неписьменності, дошкільних закладів, вищих та середніх навчальних закладів, клубів, бібліотек, хат-читалень, видавництв і преси мовами національних меншин, які проживали в республіці.

Проблеми національно-культурного будівництва в Україні постійно перебували в полі зору політичного керівництва республіки. Впродовж 20-х — 30-х років ЦК КП(б)У понад 300 разів розглядав ці питання. З них: про роботу національних шкіл — 15 разів, середніх і вищих навчальних закладів — 37, підготовку національних педагогічних кадрів — 9, діяльність національних наукових установ — 18, видання літератури мовами національних меншин — 177 разів¹.

Зусиллями ЦКНМ, Наркомосу, центральних та місцевих владних структур створювалася низка культурно-освітніх закладів, що мали на меті подолати неписьменність національних меншин, піднести культурний рівень. За даними перепису 1926 р. рівень грамотності єврейського населення досягав 78,8 відсотка, польського — 52,4. Серед українців він дорівнював 48,9 відсотка².

Важливою формою роботи щодо ліквідації неписьменності серед єврейського і польського дорослого населення та підлітків були пункти ліквідації неписьмен-

ності, що утворювалися в кожному населеному пункті, де компактно проживали національні меншини³. Цим пунктам приділялася максимальна увага з боку національних сільрад, їхніх культкомісій, хат-читалень, вчителів національних шкіл. У 1925 р. на Поділлі працювали 102 пункти ліквідації неписьменності єврейською мовою, які нараховували до 30—35 чоловік у кожному. Переважна більшість з них працювала в містечках при єврейських школах, де вчителі, як правило, безкоштовно виконували громадські обов'язки викладачів⁴. У Кам'янецькій окрузі в цей період працював 31 єврейський пункт, де навчалось 750 чоловік, та 18 — польських, де здобували освіту 430 осіб⁵. У Проскурівській окрузі кількість пунктів за два роки збільшилася у 3,5 рази, в 1927 р. їх нараховувалося 39⁶. В містах і містечках діяли вечірні школи для молодих працівників кустарної промисловості.

Слід зазначити, що важливим заходом мобілізації громадськості до справи ліквідації неписьменності працюючого населення національних меншин стали місячники “Геть неписьменність!”. Визначаючи суть цієї кампанії, заступник голови ЦКНМ Саулевич, секретар Піотрович у листі до окружних бюро нацменшин від 20 серпня 1928 р. заважили, що головними завданнями місячника є проведення широкої агітаційно-роз'яснювальної кампанії серед працюючих мас з питань ліквідації неписьменності; організація роботи щодо заснування нових структур товариства “Геть неписьменність!”, утворення нових ліквідпунктів, облік неписьменних, організація індивідуального та групового навчання⁷.

Подібні заходи мали не тільки ідеологічне значення, а й вирішували проблеми практичного характеру. Особливо вони стосувалися тих районів, населених

пунктів, де потрібно було докорінно по- жваввити роботу з ліквідації неписьмен- ності, залучити до навчання доросле насе- лення, особливо жінок, організувати кут- ки ліквідації неписьменності та малопись- менності в клубах, сільбуддах, хатах-читаль- нях. Залучені під час місячників кошти вит- рачалися безпосередньо на роботу з ліквідації неписьменності.

Потреби в кваліфікованих робітниках у зв'язку з господарським і культурним розвитком районів визначали й таку про- блему як організація профосвіти мовами національних меншин. Для її вирішення почали утворюватися сільськогоспо- дарські професійні школи, а пізніше — технічні профшколи. Про це йшлося на губернській конференції єврейських куль- тпрацівників (квітень 1925 р.). Місцеві органи радянської влади Поділля в 1926 р. організували 3 школи сільськогосподарсь- кого навчання єврейською мовою у Мо- гилівській окрузі, Проскуріві та Дунаївцях Кам'янецької округи⁸. Відкриті невдовзі у Полонному і Бердичеві агротехнікуми по- чали підготовку фахівців з числа польсько- го і єврейського населення⁹.

Невдовзі у Полонному був відкритий агротехнікум, що готував фахівців з числа польського населення, а Бердичівський аг- ротехнікум системи Укрсадвінтресту — з числа єврейського населення¹⁰. В містах Кам'янець-Подільському, Славуті, Вінниці, Хмільнику, Жмеринці були засновані єврейські індустріально-механічні про- фесійні школи, у Проскуріві — кустарно- промислова профшкола та єврейське відділення при індустріально-технічній школі¹¹. Єврейська молодь Шепетівщини мала змогу отримати професію тесляра та столяра на курсах будівельників у Шепетівці. По закінченню навчання випускники отри- мували кваліфікацію 4-5 і навіть 6 розрядів¹².

Важливою формою культурно-освіт- ньої роботи серед єврейського та польсько- го населення стало створення національних клубів, єврейських і польських кутків при хатах-читальнях, сільбуддах тощо. Мережа культурно-освітніх закладів єврейською та польською мовами розвивалася швидко, незважаючи на те, що матеріальна база була недостатньою. Про їхню кількість в Україні у середині 20-х років можна дові- датися з таблиці¹³:

Націо- нальність	Клуби	Сільбудди	Хати- читальні	Бібліо- теки	Лікнепи	Червоні кутки	Примітка
Єврейська	66*	46	118	117	507	20	*3 них 52 клуби кустарів
Польська	9	-	88	20	175	69	

Польські населені пункти Поділля були забезпечені культурно-освітніми за- кладами на 61 відсоток, а єврейські — на 60¹⁴. Незважаючи на відносно високий відсоток культурно-освітніх установ у на- селених пунктах компактного проживання польської та єврейської спільноти, матері- альна база цих закладів залишалася надто слабкою. Майже 80 відсотків сільбудів і хат-читалень не фінансувалася з місцевого бюджету.

Працівники культурно-освітніх установ були недостатньо підготовлені, не вистачало підручників, масово-політичної літератури.

Пункти ліквідації неписьменності, бібліотеки та хати-читальні були лише на 30-50 відсотків забезпечені літературою та підручниками мовами національних мен- шин¹⁵. Робота клубів, сільбудів, як прави- ло, обмежувалася одним, в кращому випад- ку, двома самодіяльними гуртками. Хати- читальні відвідувало надто вузьке коло молоді, а доросле населення недостатньо залучалося до цієї роботи. У деяких місцях виникали конфлікти між молоддю і дорос- лим населенням, яке сторонилося хат-чи- талень, а найчастіше збиралося у при- ватних хатах для читання газети "Серп"¹⁶.

Проте в окремих населених пунктах освітні заклади ставали справжніми осередками польської культури. На доброму рахунку перебувала хата-читальня села Самчинців Брацлавського району Тульчинецької округи, що мала хоча невелику, але різноманітну бібліотеку, передплачувала 3 періодичні видання. “Молодь, за винятком жінок, — зазначалося в довідці комісії окрвиконкому, — відвідує хату майже щодня, доросле населення — в свята... Ведеться масова робота — читка книжок і газет”¹⁷. Абонемент хати-читальні в другій половині 20-х років обслуговував близько 30 постійних читачів.

У Бердичеві, починаючи з 1927 р., працював польський клуб ім. Дзержинського, який об’єднував польських робітників міста. При клубі були організовані драматичний та хорівий гуртки, діяв політичний гурток. Бібліотека клубу нараховувала 2 тисячі книг, з них 70 відсотків — польською мовою. Декласоване єврейське населення міста об’єднував єврейський клуб. Кравецький гурток, що працював при ньому, провів три випуски. Бібліотека нараховувала тисячі книг, з них 700 єврейською мовою¹⁸. На Проскурівщині у 1928 р. мережа хат-читалень розширилась у 2,4 рази, в той час як у 1925 р. їх було лише 6. Працювало 2 клуби, які охоплювали 300 чоловік. Було організовано 30 пересувних бібліотек¹⁹.

Польські ради активно розгортали культурно-масову роботу. У селі Зелений Волочиського району, в сільбуді, де працювали драматичний та музичний гуртки, виступав струнний оркестр. Щонеділі демонструвалися кінофільми. Робота бібліотеки була трохи гіршою через застарілий книжковий фонд, особливо відчувався дефіцит художньої літератури²⁰.

На Поділлі в 1925 р. працювало 15 єврейських клубів-кустарів, один сільбуд, 7 бібліотек. Їхня матеріальна база уможливила організувати роботу гуртків: 50 політичних, 30 — профспілкових, 12 — літературних, 8 — природничих наук, 10 — сільськогосподарських. Особливою активністю вирізнялися центральний районний клуб Вінниці та червоні кутки в Проскуріві. Серед єврейського населен-

ня розповсюджувалося 1200 примірників газети “Дер Емес”²¹.

На жаль, подібні приклади знаходимо далеко не в кожному населеному пункті. Невиправдано довго затягнувся процес відкриття хат-читалень у Кам’янці-Подільському, оскільки прийняті рішення залишалися на папері, причому не завжди з вини місцевих керівників. Наприклад, на окружній нараді польських працівників Кам’янецької округи 22-26 грудня 1926 р. зазначалося, що, перш ніж схвалювати рішення про відкриття культосвітніх закладів, необхідно вирішити питання забезпечення їх літературою, плакатами, інвентарем тощо²².

Одночасно з проблемами матеріального забезпечення національно-культурних закладів мали місце факти недооцінки культурно-освітнього обслуговування національних меншин. В селі Майдані Вінковоцькому Затонського району була припинена робота в польському сільбуді. В містечках Грицеві, Миньківцях, Затонському, Михамполі та Брацлаві були ліквідовані єврейські хати-читальні²³.

У звітах ЦКНМ, зокрема, зазначалося: “...В багатьох селах не вдалося привернути увагу вчителів до діяльності хат-читалень. Мали місце випадки адміністрування з боку місцевих керівників, які перешкоджали їх нормальному функціонуванню. Кампанія ліквідації неписьменності провалилася значною мірою внаслідок відсутності підручників”²⁴. Поліпшити становище мали термінові асигнування Наркомосу України, який у середині 20-х років виділив кошти на придбання і розсилку культурно-освітнім закладам близько 25 тисяч примірників літератури.

Видавництва України погано виконували завдання постачання національних меншин та їхніх шкіл навчальними посібниками. Відносно краще було налагоджено випуск літератури єврейською мовою і гірше — польською. Підтвердженням цього можуть бути результати виконання плану 1925—1926 рр., який передбачав 57 назв видань польською мовою, але з’явилося лише 5 (8,7 відсотка)²⁵. Невиправдано затяглося питання про створення в Україні

національних видавництв, у тому числі польського. Повільно розгортала роботу і створена в червні 1926 р. філія Центрального видавництва народів СРСР.

Культурні потреби польського населення забезпечували кілька періодичних видань. Найбільш масовою і популярною залишилася газета “Серп” з тиражем до 5-ти тисяч примірників, широкою кореспондентською мережею (заснована 24 липня 1922 р. як орган Політбюро ЦК КП(б)У). Головним редактором був І.Вишневецький, до складу редакції входили Б.Скарбек та Г.Політур.

На польську молодь була розрахована газета “Глос млодзєжи”, заснована в січні 1925 р. як орган ЦК ЛКСМУ. Вона мала близько 2 тисяч передплатників та до сотні кореспондентів. Понад 1000 передплатників нараховував дитячий журнал “Штандар пионера”, що видавався у Москві²⁶.

Серед єврейського населення краю популярними були газети “Дер Емес”, “Дер Штерн” та тижневик для молоді “Ди юнге Гвардин”.

Враховуючи інтерес національних меншин до центральних та республіканських періодичних видань, місцеві органи влади за підтримки партійних комітетів регіону та республіки, починаючи з 1930 року, проводять значну роботу щодо створення газет, які б видавалися польською мовою. Впродовж двох років у Проскуріві виходила польською мовою газета, яка в 1932 р. була реорганізована, внаслідок чого з'явилося 8 польських вкладок до районних українських газет. Існуючи як вкладки до українських газет, вони мали редакційні колективи на чолі з редакторами-поляками. Проте, в своїй більшості, ці видання незадовільно забезпечували потреби польських читачів, бо Союздрук не приймав на вкладки передплату і ніхто не займався їхнім розповсюдженням. Вінницький обком КП(б)У своєю постановою від 5 березня 1933 р. “визнав за доцільне в Городоцькому, Заславському, Шепетівському та Бердичівському районах реорганізувати польські вкладки в окремі

газети та просив ЦК КП(б)У затвердити дану реорганізацію”²⁷.

Реорганізація періодичних видань призвела до того, що в регіоні утворилося 9 районних польських газет з випуском 8—10 разів на місяць та щоденна Проскурівська польська газета “Колективіста пограниччя”, яку очолив редактор Воронецький. На базі Бердичівської районної єврейської газети вирішено видати обласну газету “Дер Альбетер” єврейською мовою²⁸.

У Бердичівському районі виходила польська газета “Шгурм більшовицький” (редактор Май), Славутському — “Погранична правда” (редактор Бабійчук), Шепетівському — “О більшовицьке колективи” (редактор Немцович), Полонському — “Лочность витвурга” (редактор Щепинкевіч), Заславському — “О весь соціалістична” (редактор Водзінський), Волочиськ — “Комунар пограниччя” (редактор Погоржельський), Затонському — “Натрус соціалістичне”²⁹.

На сторінках цих газет висвітлювалися важливі питання соціально-економічного розвитку районів, актуальні проблеми національного та культурного будівництва. Навколо газет згуртувався значний робітничий актив. Редакція проскурівської газети “Колективіста пограниччя” працювала з 150 дописувачами. За їхньою допомогою в колгоспах, бригадах польських сіл були організовані десятки бригадних та загальноколгоспних стінних газет³⁰. Редакція Волочиської польської газети “Комунар пограниччя”, працюючи з сількорами, провела в 1934 р. три районні зльоти та дві кушові наради, практикувала проведення інструктивних нарад у селах району, надсилала письмові поради позаштатним кореспондентам³¹. Вдосконалюючи роботу з сількорами, редакція прагнула підвищувати дієвість публікацій, постійно направляла критичні матеріали у відповідні районні інстанції. Принципова позиція газети та її позаштатних кореспондентів не завжди схвально сприймалася місцевими керівниками. Мали місце випадки переслідування сількорів. У с.Війтовці голова колгоспу Ніконенко звільнив з роботи кухаря дитя-

чих ясел Кіренко лише за те, що вона поінформувала газету про наказ керівника використовувати для харчування гнилу капусту³². Факти переслідування сількорів польської газети "О весь соціалістична" Заславського району мали місце в селах Малій Радогощі та Межилісці, де на сількорів були вчинені напади. Винних притягнуто до відповідальності³³.

Партійні органи мало цікавилися райпольгазетами. У 1934 р. на бюро Проскурівського, Затонського та Волочиського РК КП(б)У не заслуговувалися звіти про їхню роботу. Редакції не завжди знаходили підтримку окремих партійних органів. Пропозиція волочиської газети "Комунар пограниччя" щодо організації спільної з партійним комітетом рейдової бригади з перевірки якості збиральних робіт була відхилена секретарем РК КП(б)У Григоренком, який заявив: "У нас самих не вистачає людей, коли вам треба, шукайте собі"³⁴.

На початку 30-х років представники національних меншин Поділля передплачували щорічно близько 30 тисяч примірників центральних та республіканських періодичних видань³⁵. Загальний тираж місцевої преси польською та єврейською мовами становив близько 40 тисяч примірників³⁶. Проте, ні кількість видань, ні їхня передплата не відповідали рівню та завданням культурно-освітньої роботи. Її активізації сприяли традиційні на той час республіканські огляди, що проходили під егідою польської газети "Серп". Підкреслюючи їхню важливість, голова Всеукраїнського ЦВК Г.Петровський, секретар ВУЦВК, голова ЦКНМ А.Буценко в листі до окружних та районних виконкомів у липні 1927 р. писали: "...Президія ВУЦВК прохає ОВК та РВК уважно поставитися до цієї справи, обміркувати заходи, які можуть бути прийняті з вашого боку для найкращого проведення цієї кампанії та своєчасного виконання тих заходів, які намічені в основному плані проведення огляду. Головну увагу слід звернути на притягнення громадської думки до справи огляду через громадські організації, округову пресу, постановку інформації на засіданнях рад, притягаючи до роботи

членів ВУЦВК, ОВК, РВК, Рад, головним чином поляків"³⁷.

Позитивно оцінюючи факт проведення подібних оглядів, не можна не зазначити, що в окремих випадках вони набували характеру масових кампаній і мали не стільки практичне, скільки ідеологічне спрямування.

Приділяючи увагу масово-політичній, культурно-освітній роботі серед дорослого населення національних меншин, місцеві органи влади, районні партійні комітети проявляли турботу, щоб хати-читальні, сільбуду на селі та клуби в містах були центрами політичної освіти, навколо яких здійснювалася виховна та освітня робота з активною участю бібліотек, редколегій стінних газет, музеїв, кіноустановок, пунктів ліквідації неписьменності, гуртків художньої самодіяльності, літературних, сільсько-господарських, природничих.

Розширення мережі політосвітніх закладів до 1926 р. проходило з ініціативи самого населення. Пізніше держава виділяла певні кошти на придбання літератури для хат-читалень та сільбудів. У 1927 р. частина сільбудів та хат-читалень була взята на місцевий бюджет. Для поживлення політосвітньої роботи в населених пунктах з компактним проживанням національних меншин проводилося інструктування, організувалися окружні методичні кабінети.

У політосвітній роботі все активніше виявляла себе молодь. Юнаки та дівчата Зінькова організували гурток під назвою "Самоосвіта"³⁸. Єврейське студентство Кам'янця-Подільського взяло шефство над єврейським населенням Жванця. В червні-липні 1925 р. вони допомогли створити єврейську секцію кустарного товариства, організувати роботу відділу місцевого сільбуду, проводити виховну роботу серед дітей місцевої школи під час літніх канікул³⁹.

Єврейське населення Проскурівської округи, що проживало в 19 населених пунктах, в переважній більшості було охоплене культурно-освітньою роботою. В Городку, Меджибожі до політосвіти в сільбуду, хатах-читальнях залучалося доросле населення⁴⁰. Серед польської меншини Шепетівського округу в селі Буртині в ли-

стопаді 1925 р. було організовано роботу першої на Поділлі пересувної освітньої школи, в якій навчалося 15 чоловік⁴¹. В селі Гречанах запрацювала польська стаціонарна партійна школа, а в селах Тарноруді та Янівцях діяли гуртки з вивчення проблем поточної політики⁴².

На якості роботи політосвітніх закладів негативно відбивалася відсутність кваліфікованих працівників та часта їх заміна. Хоч подібні заклади були практично утворені в кожному сільському адміністративному центрі, однак організація освітньої роботи не охоплювала всіх населених пунктів⁴³. Не можна не відзначити надзвичайну заідеологізованість цієї роботи за усіма напрямками.

Постійна увага до питань національно-культурного розвитку меншин вимагала не тільки широкої інформації населення про політичні події, економічне життя, а й задоволення його потреб у літературі мовами національних меншин, підтримки єврейських, польських та інших культурно-освітніх установ.

Населення брало активну участь у культурному житті, в діяльності агіткультбригад, політсудів, музичних, театральних та військових гуртках. Полонський райвиконком у 1927 р. повідомив редакцію газети "Дер Штерн", що військові гуртки працюють не тільки у Полонному, а й у селах, загальна кількість їхніх учасників перевищувала 2 тисячі чоловік⁴⁴.

У Подільському регіоні працювали єврейські, польські, німецькі культурно-освітні осередки, творчі об'єднання. У Кам'янці-Подільському діяли будинок єврейської культури, польський клуб, які провадили різноманітну культурно-просвітницьку виховну роботу, організовували дозвілля єврейського та польського населення⁴⁵. Для постановки спектаклів використовувалися дозволені п'єси єврейського репертуару. Цілком зрозуміло, що деякі твори були заборонені⁴⁶. Командно-адміністративна система все більше проявлялася в усіх сферах суспільного життя — політиці, економіці, національно-духовній сфері. Репертуари професійних і аматорських творчих колективів були під контролем партійних органів, ДПУ.

Таким чином, аналіз архівних матеріалів дозволяє зробити висновок, що у 1920-х — на початку 30-х рр. мали місце певні досягнення в культурному житті єврейського та польського населення Поділля. Вільно вживалися польська та єврейська мови. Культурна робота серед євреїв та поляків регіону спрямовувалася на створення мережі загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних училищ, середніх навчальних закладів. Національними мовами велася робота в клубах, бібліотеках, хатах-читальнях та інших культурних установах, видавалася періодика. Все це відіграло важливу роль у підвищенні культурного рівня розвитку єврейського та польського населення краю.

Леонід Місінкевич (м. Хмельницький)

¹ Іваненко І.П., Чирко Б.П. Національно-культурне будівництво на Україні у 20-30-ті роки: історія, досвід, проблеми // Рад. школа. - 1990. - №2. - С. 54.

² Глинский А. Национальные меньшинства на Украине. - Харьков, 1931. - С. 63.

³ Державний архів Хмельницької області (далі - ДАХМО). - Ф.Р. 5, оп. 1, спр. 1059. - Арк. 119.

⁴ Там само. - Арк. 101.

⁵ Там само. - Ф.Р. 334, оп. 1, спр. 6. - Арк. 22.

⁶ Там само. - Ф.Р. 766, оп. 1, спр. 258. - Арк. 402.

⁷ Там само. - Ф.Р. 926, оп. 1, спр. 10. - Арк. 123.

⁸ Там само. - Ф.Р. 5, оп. 1, спр. 1059. - Арк. 239-240.

⁹ Державний архів Вінницької області (далі - ДАВіНО). - Ф.П. 136, оп. 5, спр. 503. - Арк. 95; оп. 6, спр. 133. - Арк. 7.

¹⁰ Там само.

¹¹ ДАХМО. - Ф.Р. 3508, оп. 1, спр. 28. - Арк. 66; Р. 653, оп. 1, спр. 28. - Арк. 39; оп. 2, спр. 30. - Арк. 228; Р. 653, оп. 2, спр. 30. - Арк. 229; П. 301, оп. 1, спр. 134. - Арк. 131.

¹² Там само. - Ф.Р. 766, оп. 1, спр. 258. - Арк. 402.

¹³ Там само. - Ф.Р. 3508, оп. 1, спр. 30. - Арк. 24.

¹⁴ ДАВіНО. - Ф.П. 136, оп. 6, спр. 167. - Арк. 61.

¹⁵ ДАХМО. - Ф.Р. 334, оп. 1, спр. 6. - Арк. 22.

¹⁶ ЦДАВО України. - Ф. 413, оп. 2, спр. 5. - Арк. 34.

¹⁷ Там само. - Арк. 8.

¹⁸ ДАВіНО. - Ф.П. 136, оп. 6, спр. 133. - Арк. 12.

¹⁹ ДАХМО. - Ф.Р. 926, оп. 1, спр. 10. - Арк. 39.

²⁰ ДАВіНО. - Ф.Р. 136, оп. 16 спр. 503. - Арк. 1.

²¹ ДАХМО. - Ф.Р. 5, оп. 1, спр. 1059. - Арк. 101.

²² Там само. - Ф.Р. 334, оп. 1, спр. 6. - Арк.

- ²³ ЦДАВО України. - Ф. 413, оп. 2, спр. 5. -
Арк. 34.
- ²⁴ ЦДАВО України. - Ф. 413, оп. 2, спр. 5. -
Арк. 34.
- ²⁵ ДАХМО. - Ф.Р. 653, оп. 2, спр. 21. - Арк.
56-57.
- ²⁶ ЦДАВО України. - Ф. 413, оп. 2, спр. 5. -
Арк. 34-35.
- ²⁷ ДАВінО. - Ф.П. 136, оп. 6, спр. 128. - Арк. 13.
- ²⁸ Там само. - Спр. 503. - Арк. 95-96.
- ²⁹ Там само. - Спр. 533. - Арк. 62-70.
- ³⁰ Там само. - Арк. 9.
- ³¹ Там само. - Арк. 3-4.
- ³² Там само. - Ф.П. 136, оп. 6, спр. 533. - Арк. 7.
- ³³ Там само. - Арк. 21.
- ³⁴ Там само. - Арк. 7, 14.
- ³⁵ Там само. - Спр. 503. - Арк. 52.
- ³⁶ Там само. - Арк. 87.
- ³⁷ ДАХМО. - Ф.Р. 334, оп. 1, спр. 6. - Арк. 57.
- ³⁸ Там само. - Ф.Р. 653, оп. 2, спр. 20. - Арк. 15.
- ³⁸ Там само. - Ф.Р. 653, оп. 1, спр. 1059. -
Арк. 74.
- ⁴⁰ Там само. - Ф.П. 301, оп. 1, спр. 139. -
Арк. 132.
- ⁴¹ ДАВінО. - Ф.П. 29, оп. 1, спр. 191. - Арк. 318 зв
- ⁴² ДАХМО. - Ф.Р. 926, оп. 1, спр. 10. - Арк. 40.
- ⁴³ Там само. - Ф.Р. 766, оп. 1, спр. 258. - Арк.
279.
- ⁴⁴ Там само. - Ф.Р. 3508, оп. 1, спр. 25. - Арк.
259, 260.
- ⁴⁵ Там само. - Ф.Р. 2926, оп. 1, спр. 1. - Арк. 1;
Ф.П. 3, оп. 1, спр. 340. - Арк. 12.
- ⁴⁶ Там само. - Ф.Р. 1086, оп. 1, спр. 84. - Арк.
438, 471.